

MAKĀLĀT GELENEĞİNDE
EBÜ'L-KĀSİM el-KĀ'BÎ ve MEZHEPLER
TARİHİNDEKİ YERİ

Özlem DEMİR

© Copyright 2022

Bu kitabın, basım, yayın ve satış hakları Akademisyen Kitabevi A.Ş.'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kağıt ve/veya başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Tablo, şekil ve grafikler izin alınmadan, ticari amaçlı kullanılamaz. Bu kitap T.C. Kültür Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır.

ISBN

978-625-6965-37-9

Kitap Adı

Makâlât Geleneğinde Ebü'l-Kâsım El-Kâ'bi ve Mezhepler Tarihindeki Yeri

Editör

Osman Nuri DEMİR

ORCID iD: 0000-0001-9701-6655

Yazar

Özlem DEMİR

ORCID iD: 0000-0002-4014-3466

Yayın Koordinatörü

Yasin DİLMEN

Sayfa ve Kapak Tasarımı

Akademisyen Dizgi Ünitesi

Yayıncı Sertifika No

47518

Baskı ve Cilt

Vadi Matbaacılık

Bisac Code

REL000000

DOI

10.37609/akya.2410

GENEL DAĞITIM

Akademisyen Kitabevi A.Ş.

Halk Sokak 5 / A

Yenişehir / Ankara

Tel: 0312 431 16 33

siparis@akademisyen.com

www.akademisyen.com

ÖNSÖZ

İslâm Mezhepler Tarihi yazıcılığının önemli sorunlarından ve güncel araştırmalarda karşılaşılması muhtemel güçlüklerden biri kaynaklardaki objektiflik problemidir. Eğer incelenmesi düşünülen mezhep, şahıs veya fikrin günümüzde müntesibi, taraftarı veya savunucusu kalmamış, ilâve olarak da bizzat kendi kaynakları günümüze ulaşmamışsa işte o zaman bahsi geçen sorun ve güçlükler daha da artmaktadır. Tabi ki konu Mu'tezile ya da Mu'tezilî bir âlim olduğunda ve bu ekolün İslâmî gelenekte icrâ ettiği mühim fonksiyonlar göz önüne alındığında karşılaşılabilmesi muhtemel mezkûr durumlar katlanarak ziyadeleşebilmektedir. Mezheplerin, kendi dönemlerinin ürünü, tarihî ve aynı zamanda sosyolojik birer gerçeklik olduklarını bu bağlamda çoğu zaman doğup, büyüüp geliştikten sonra faaliyetlerini tamamlayarak tarih sahnesinden fiilî olarak silindiklerini biliyoruz. Bu durumun istisnalarının bulunması ya da geçmişte varlık göstermekle beraber zamanla tarih sahnesinden silinen fakat ilerleyen devirlerde yeniden taraftar bulabilen veya fikirleri başka kişi yahut ekollerce sahiplenilen mezheplerin bulunması anılan sosyolojik olgunun varlığına halel getirmez. Zira mezhepler ve fikirler bir canlı organizma gibidir. Uygun ortam ve zemin bulduklarında yeniden varlık sahasına çıkar ve kendilerini göstermeye başlarlar.

Bağlısı ya da fiilî olarak takipçisi kalmadığını varsaydığımızda Mu'tezile'nin de az önce aktarılan türde bir âkibetle karşılaştığı âşikârdır. Esasında buraya kadar her şey normal gibi görünmektedir. Zaten asıl problem de burada ortaya çıkmaktadır ki o da geçmişte var olduğu bilinen bir ekol ya da fikrin günümüze olduğu gibi, ötekileştirmeden, objektif bir şekilde aktarılmasıdır. İslâm düşünce tarihinde yaşanan Cemel ve Siffin vakaları, tahkim olayı, mihne ve karşı mihne hareketleri dikkate alındığında geçmişteki fikri yapıların tarafsız bir bakış açısıyla modern zamanların değerlendirmesine sunulması hem son derece önemli hem de bir o kadar zorlu hale gelmektedir. İslam düşünce geleneğinde ifa ettiği misyon akılda tutulduğunda Mu'tezile için bu durum çok daha fazla ehemmiyet kesbetmektedir. İşte burada da bir mezhep, grup, oluşum veya fikrin ya bizzat kendinden, onları benimseyenlerden hareketle alımlanması, sayet bu mümkün olmayacaksa da ötekileştirmeyen, çarpıtmayan, mümkün

olduğunca objektif davranarak anlatım ve aktarım yolunu seçen farklı/hasım/muhalef bir kaynak veya müellife müracaat edilmesi hakikatin ortaya çıkarılması adına elzem görünmektedir.

Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî (ö. 319/931) ve onun *Kitâbu'l-Makâlât* adlı eserinin kıymet ve ehemmiyeti işte bu noktada açığa çıkmaktadır. Zira Kâ'bî ve *Kitâbu'l-Makâlât* hem İslâm Mezhepler Tarihi ve genel olarak İslâm düşüncesi için yadsınamaz bir öneme sahip olan Mu'tezile ekolünün hem de dönemi itibariyle ele aldığı diğer bütün mezhep ve oluşumların objektif bir bakış açısıyla tanıtılması adına hayatî bir önemi haizdir. Kâ'bî'nin İslâmî gelenekteki ve Mu'tezile mezhebi içindeki güçlü konumu, kendi dönemi ve sonrasında diğer mezheplere mensup âlimlerle Kâ'bî ve eserleri arasında yaşanan etkileşim, karşılaştığı olumlu ve olumsuz tepkiler bu önemi ziyadeleştiren başkaca sebepler olarak göze çarpmaktadır. Bütün bunlar "Makâlât Geleneğinde Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî ve Mezhepler Tarihindeki Yeri" başlığını taşıyan bu çalışmada Kâ'bî'nin, hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserlerinin, yine onun İslâm Mezhepler Tarihi yazıcılığına yaptığı katkının bu meyanda *Kitâbu'l-Makâlât*'ın rolünün, içeriğinin, özelde Makâlât türüne genelde ise mezhepler tarihi yazımı ve kaynaklarına tesirlerinin inceleme konusu yapılmasının başlıca sâikleri arasında yer almaktadır.

Kâ'bî'nin eserinin tam anlamıyla ilmi neşrinin yakın zamanda yapılmış olması ve İslâm Mezhepler Tarihi sahasında bu konuyla alakalı henüz bir akademik çalışmanın bulunmayışı bizi böyle bir çalışma yapmaya sevketmiştir. Araştırmamız üç ana bölümden, giriş, sonuç ve kaynakça kısımlarından müteşekkildir. Giriş kısmında araştırmanın konu ve kapsamı ele alınmış, amacı ve önemine işaret edilmiş, yöntem ve kaynakları üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde Kâ'bî'nin hayatı, yaşadığı sosyo-kültürel ortam, üstlendiği resmî görevler, ilmî kişiliği ve eserleri mercek altına alınmıştır. İkinci bölümde ise *Kitâbu'l-Makâlât*'ın ne zaman ve neden yazıldığı, konusu, eserin muhteva ve kısımları ele alınmış, önceki ve sonraki Makâlât türü eserlerle mukayese edilmiş ve ilgili eserin "Makâlât" başlığını taşıyan dördüncü bölümünün muhtevası hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde mezhepler tarihinde Kâ'bî'nin ve *Kitâbu'l-Makâlât*'ın konumu incelenmiştir. Bu bağlamda Kâ'bî'nin Mu'tezile ekolü içindeki yeri, onun kaynakları, etkisi altına giren ya da kendisine eleştiri ve reddiyeler yönelten mezhep içinden veya dışından âlimler araştırılmıştır. Daha sonra da günümüz mezhepler tarihi açısından Kâ'bî'nin ve *Kitâbu'l-Makâlât*'ın katkıları ve ifade

ettiği anlam üzerine değerlendirmede bulunulmuştur. Çalışmamız ulaşılan bulgulara ve araştırılması gereken benzer ve farklı hususlara işaret eden sonuç kısmıyla nihayete ermiştir.

Kuşkusuz başarıyla tamamlanan her ilmî çalışma, öncesinde yürünen zahmetli ve uzun bir yolun bulunduğu, yolculuğu çekilebilir kılan yol arkadaşlarının varlığına ve başlangıcından nihayetine kadar bu yolda karşılaşılması muhtemel meşakkatleri aşmaya yardımcı olan bir rehberlik faaliyetine delâlet etmektedir. Benim de ilim yolculuğumun bu basamağında “Andolsun, şükrederseniz elbette sizi (n nimetinizi) artırırım.” şeklindeki ilâhî mesajın fehvâsına da uyararak anmam gereken isimler bulunmaktadır.

Elinizdeki çalışma yüksek lisans tezimin kısmî tasarruflarla yayına hazırlanmasıyla vücut bulmuştur. Bu bağlamda çalışmanın tez safahatında danışmanlığını üstlenerek ihtiyaç duyduğum her aşamada kıymetli görüş ve önerilerini paylaşan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Halil İbrahim BULUT Beyefendi'ye çok teşekkür ediyorum. Savunma jürisine iştirak ederek değerli katkı ve tavsiyeleriyle çalışmanın daha kıvamlı bir hale gelmesini sağlayan muhterem Prof. Dr. Mehmet ÜMİT ve Doç. Dr. Adem ARIKAN hocalarıma şükranlarımı arz etmeyi bir borç bilirim. Hem ilim hem de hayat yolculuğumda zamansız ve teklifsiz destekçim olup aynı zamanda bu çalışmaya editör olarak da destek veren sevgili eşim Dr. Öğr. Üyesi Osman Nuri DEMİR'e ve göz aydınlığımız, biricik evladımız Muhammed İkbâl'e müteşekkirim.

Nihâî şükür ise insanı yaratan, ona Kur'ân'ı öğreten, güzel beyanı belleten ve ilimle artıran Yüce Rahmân'adır.

Özlem DEMİR
Üsküdar, 2022.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI.....	1
B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	3
C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	4
BÖLÜM 1 EBÜ'L-KÂSİM EL-KÂ'BÎ	7
1.1. HAYATI	7
1.2. YAŞADIĞI DÖNEM VE SOSYO-KÜLTÜREL ORTAM.....	8
1.3. ÜSTLENDİĞİ RESMÎ GÖREVLER	10
1.4. İLMÎ KİŞİLİĞİ	11
1.5. ESERLERİ.....	14
BÖLÜM 2 KİTÂBU'L-MAKÂLÂT VE MUHTEVASI	21
2.1. KİTÂBU'L-MAKÂLÂT	21
2.1.1. Konusu.....	23
2.1.2. Takip Edilen Metod.....	23
2.1.3. Kâ'bî Kitâbu'l-Makâlât'ı Neden Yazdı?	24
2.1.4. Eser Ne Zaman Telif Edildi?	25
2.2. ESERİN KISIMLARI VE MUHTEVASI	26
2.2.1. Kâ'bî'nin Fırka Tasniflerini Gösteren Tablolar.....	28
2.3. "MAKÂLÂT" ADINI TAŞIYAN DÖRDÜNCÜ KISMIN ÖZELLİKLERİ, KAYNAKLARI VE METODU	31
BÖLÜM 3 KÂ'BÎ'NİN MEZHEPLER TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ.....	33
3.1. BASRA VE BAĞDAT MU'TEZİLESİ ARASINDA KÂ'BÎ'NİN KONUMU	33
3.2. KÂ'BÎ'NİN KAYNAKLARI	38
3.2.1 Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât.....	38

3.2.2. Ebû İsâ el-Verrâk.....	40
3.2.3. Muhammed b. İsâ (Burgûs)	41
3.2.4. Muhammed b. Şeddâd ez-Zürkân.....	43
3.2.5. Gassân el-Kûfî.....	44
3.3. KÂ'BÎ'NİN ETKİSİ ALTINDA KALAN MÜELLİFLER	45
3.3.1. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî.....	46
3.3.2. Abdülkâhir el-Bağdâdî.....	49
3.3.3. Şehristânî.....	50
3.3.4. Neşvân el-Himyerî.....	51
3.3.5. Kâdî Abdülcebbâr.....	52
3.3.6. Hâkim el-Cüşemî.....	53
3.3.7. İbnü'l-Murtazâ.....	53
3.3.8. Diğerleri	54
3.4. KÂ'BÎ'NİN ELEŞTİRİSİ	55
3.4.1. Mu'tezilî Müellifler Nezdinde Kâ'bî.....	55
3.4.2. Eş'arî ve Müntesipleri Açısından Kâ'bî	58
3.4.3. Mâtürîdî Üzerinden Kâ'bî'yi Okumak	60
3.5. GÜNÜMÜZ MEZHEPLER TARİHİ YAZICILIĞI AÇISINDAN	
KÂ'BÎ VE EL-MAKÂLÂT ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	64
3.5.1. Mezhepler Tarihi Yazıcılığında Makâlât-Fırka-Milel ve Nihal Kavramları ..	64
3.5.2. Bir Mezhepler Tarihi Sorunsalı Olarak Objektiflik ve Kâ'bî.....	66
SONUÇ.....	77
KAYNAKLAR	81

KISALTMALAR

- a.mlf. : Aynı müellif
b. : Bin
bk. : Bakınız
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
ed. : Editör
haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazreti
İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi
krş. : Karşılaştırınız
nr. : Numara
nşr. : Neşreden
ö. : Ölüm Tarihi
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
trc. : Tercüme Eden
ts. : Tarihsiz
v.dğr. : ve diğerleri
vd. : ve devamı
yy. : Yayın yeri yok

KAYNAKLAR

- Akın, Murat. Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Arıkan, Adem. «Ebu'l-Kâsım el-Belhî (el-Kâ'bi), Kitâbu'l-Makâlât». *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 11/2 (Aralık 2018): 497-506.
- Arpağuş Kelpetin, Hatice. “Bağdat Mu'tezile Ekolü el-Kâ'bi Örneği”. *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*. İstanbul: İstem, 2008.
- Aydın, Fuat. “Ebû İsâ el-Verrâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 59-60. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak*. nşr. Muhammed Osman. Kahire: Mektebetu İbn Sinâ, 1409/1988.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*. İstanbul: yy., 1951.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*. ed. İbnü'l-Emin Mahmûd Kemal Inal, Avni Aktuç. İstanbul: Milli Eğitim Vekâleti, 1951.
- Bebek, Adil. “Kâ'bi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Bulut, Halil İbrahim. *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Büyükkara, Mehmet Ali. “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”. *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi-I*. haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî. *et-Ta'rifât*, nşr. Muhammed Sıddık el-Minşâvî. Kahire: Dârü'lFazilet, 2015.
- Çelebi, İlyas. “Mu'tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Demir, Ahmet İshak. *Klasik Dönem Mezhepler Tarihi Kaynaklarının Objektifliği İmâmîyye Şi'ası Örneği*. Rize: Sts Yayınları, 2011.
- Demir, Osman Nuri. *Mâtürîdî'de İnsan Tasavvuru*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Ebû Hâtîm er-Râzî, Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî. *Kitâbü'z-Zine*, nşr. Abdullah Sellum es-Sâmerrâî, (*el-Ğulûv ve'l-fıraqu'l-Ğâliyye fi'l-hadâreti'l-İslâmîyye* içinde) Bağdat: yy., 1982.
- Eren, Muhammed Emin. *Hadis Tarih ve Yorum 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Ebû Bişr. *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. trc. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Ebû Bişr. *Maqâlâtü'l-İslâmîyyîn*. nşr. Hellmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1400/1980.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. “Önsöz”. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Gölcük, Şerafettin. “Hayyât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 103-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

- Gömbeyaz, Kadir. *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'ari*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Hâkim El-Cüsemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüsemî. *Uyû-nü'l-mesâil fi'l-usûl*. nşr. Ramazan Yıldırım. Kahire: Daru'l-İhsan, 2018.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-udeba irşâdu'l-erib ilâ ma'rife-ti'l-edib*. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hansu, Hüseyin v.dğr. "Mukaddime", *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*. mlf. Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bi. nşr. Hüseyin Hansu v.dğr. İstanbul: Kuramer; Amman: Dâru'l-Fetih, 1442/2020.
- Harman, Ömer Faruk. "Milel ve Nihal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30: 57-58. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdât*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Hayyûn, Reşid. *Mu'teziletu'l-Basra vel-Bağdâd*. Beyrût: Mektebetu Nil ve Fırât, 2011.
- İbn Asâkir, Ebû Mansûr Fahrüddin Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Hasen ed-Dımaşkı. *Te-byînü kizbi'l-Müfteri fi mâ nüsibe ile'l-İmâmi Ebi'l-Hasani'l-Eş'ari*. nşr. el-Kutsî. Dımaşk: Matbaatü't-Tevfik, 1347.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Lisânu'l-mizân*. nşr. Abdulfettah Ebû Ğudde. Beyrut: Mektebetu Matbuâtü'lİslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Fasl: Din-ler ve Mezhepler Tarihi*. trc. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Tâvûs, Radyüüddin Ali b. Mûsâ b. Ca'fer b. Tâvûs. *Sadu's-Suûd li'n-Nufûs*. nşr. Kum: Merke-zü'l-İbhâs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1422.
- İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Telbîsu İblîs*. Beyrut: yy., 2001.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Lübâb fi tehzibi'l-ensâb*. nşr. Dâru Sadr. Beyrut: Dâru Sadr, 1400/1970.
- İbnu'l-Murtazâ, el-Mehdi-lidînilâh Ahmed b. Yahyâ b.. *el-Munye ve'l-emel*, nşr. Muhammed Cevâd Meşkûr. Dımaşk: yy., 1990.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Ya'kûb İshak. *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedîm*. nşr. Rızâ Teceddüd. Tahran: y.y., 1971.
- İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer İmâdüddin Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî. *et-Tebşîr fi'd-dîn ve temyizi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fırâkı'l-hâlikîn*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Bağdat/Mısır: Mektebetü'l-Müsennâ/Mektebetü'l-Hâneci, 1374/1955.
- Kâ'bi, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî. *Qabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetu'r-Ricâl*, nşr. Hüseyin Hansu. İstanbul: Kuramer Yayınları, 1439/2018.
- Kâ'bi, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî. *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyû-nu'l-mesâil ve'l-cevâbât*. nşr. Hüseyin Hansu v.dğr.. İstanbul: Kuramer; Amman: Dâru'l-Fetih, 1442/2020.
- Kâdî Abdulcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, nşr. Fuad Seyyid. Tûnus: yy., 1986.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*. nşr. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile ve mübâyenetühüm li-sâiri'l-muhâlifîn (Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile içinde)*. nşr. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 1439/2017.

- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî.
- Fazlül'-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. nşr: Fuad Seyyid, Tunus, 1974.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî.
- el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*. nşr. İbrahim Medkûr. yy.: ts.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî.
- Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. nşr. Abdulkerim Osman. Kahire, 1988.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî.
- el-Muhtasar fî Usûli'd-Din Dinin Temel İlkeleri*. trc. Hulusi Arslan. İstanbul: Endülüs, 2017.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Münye ve'l-Emel*. der. İbn Murtazâ. nşr. İsmüddin Muhammed Ali. Dâru'l-Mârifeti'l-Câmiyye, ts..
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşâriyye-Mâtürîdîlik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Kaplan, Yunus. «Horasan Bölgesi ve Mu'tezile'nin Horasan'daki Varlığı». *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/6 (Haziran 2017): 16-33.
- Kâtip Çelebi. *Keşfu'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. İstanbul, 1941.
- Kavuk, Berna. «'Uyûn al-masâ'il fi al-uşûl». *Kader* 17/1 (Haziran 2019): 295-299.
- Koç, Zeynep Hümeyra. "Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bi el-Belhî'de "İrade"". *Kader* 16/6 (2018): 462-483.
- Kuraşî, Abdulkâdir. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-hanefiyye*. Karaçi: Mîr Muhammed Kü-tüphâne, ts..
- Kutlu, Sönmez. "Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin Mezhebî Arka Planı". *İmam Mâtürîdî ve Maturidîlik*. Sönmez Kutlu. 129-158. Ankara: Otto Yayınları, 2016. Kutlu, Sönmez. "Mürchie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2019.
- Kutluer, İlhan. "İbnü'r-Râvendî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000. 21: 179-184.
- Lewinstein, Keith. *Studies in Islamic heresiography: the Khawarij in two Firaq traditions*. New Jersey: Princeton University, Ph. D, 1988.
- Madelung Wilferd, Walker Paul E.. *An Ismaili heresiography: the «Bâb al-shaytân» from Abû Tammâm's Kitâb al-shajara*. Leiden-Boston-Köln, Brill, 1998.
- Madelung, Wilferd. "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürchie ve Hanefiliğin Yayılışı". ed. Sönmez Kutlu. *İmam Mâtürîdî ve Maturidîlik*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî et-Tarâifi el-Askalânî. *Kitâbu't-tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*. nşr. S. Dederîng. Beyrut: el-Me'hadü'l-Âlmânî li'l-Ebhâşiş-Şarkîyye, 1430/2009.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhid*, nşr. Bekir Topaloğlu & Muhammed Aruçi. Ankara: İsam Yayınları, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhid*. nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Ankara: İsam Yayınları, 2005.
- Musahanov, Yulduş. *Mâtürîdî'nin Mu'tezile Eleştirisi Ebu'l-Kasım el-Kâ'bi el-Belhî bağlamında*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mekhûl. *Tebşîratü'l-edille*. nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2 cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2003.
- Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî. *el-Hürû'l-'in*. nşr. Kemal Mustafa. Beyrut: Mektebetü'l-Yemeniyye, 1985.

- Nisâbüri, Ebû Reşîd Saîd b. Muhammed b. Hasen b. Hâtim. *el-Mesâ'il fi'l-hilâf beyne'l-Başriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*. nşr. Ma'n Ziyâde, Rıdvan Seyyid. Beyrut: İnmâil Arabî, 1979.
- Öz, Mustafa. "İbnü'l-Murtazâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 141-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. "Neccâriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 482-483. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özarlan, Selim. "Basra ve Bağdat Mu'tezilileri ve Başlıca Görüşleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1, (2003), 161-181.
- Öztürk Kocabıyık, Nilüfer. Adilcan Kızıl, Tolgonay. Teber, Hatice. "Ebu'l-Kasım el-Belhî'nin Makâlât'ında Zeydiyye Algısı". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 7/2 (2022), 450-471.
- Rudolph, Ulrich. *Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelamı Maturidi*. trc. Özcan Taşçı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. nşr. Abdurrahman b. Yahya Ali el-Muallimî el-Yemânî v.dğr.. Haydarâbâd: Meclisu Dâireti'l-Osmâniyye, 1372/1962.
- Shihab, Mohammed Ahmed. *Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Makâlât'ında Şi'a'yı Ele Alışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihal*. nşr. Ahmed Fehmi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebû Reşîd en-Nisâbüri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Taşköprüzâde Ahmed Efendi. *Miftâhu's-saâde*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1980.
- Thomas, David. "Abû l-Qâsim al-Balkhî". *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*. vol. 2, ed. David Thomas, Alex Mallet. Leiden/Boston: Brill, 2016.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Van Ess, Josef. "Abu'l-Qâsem Ka'bi", *Encyclopædia Iranica*, I/4, pp. 359-362.
- Van Ess, Josef. "el-Câhız ve Erken Mu'tezile Kelâmı". trc. Mustafa Köse. *Marife*, 15/1 (2015): 207-218.
- Van Ess, Josef. *A History of Religious Thought in Early Islam. Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra*. Vol. 2, edited by Maribel Fierro v.dğr.. Leiden-Boston: Brill, 2017.
- Yüksel, Emrullah. "Şehfûr b. Tâhir İsferyâinî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 517-518. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Zehabi, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.